

هنرگره‌سازی، میراث نسلها

حبيب معروف

رسالة فی تداخل الاشکال المتشابهة و المتوافقة در تکمیل مباحث و مسائل و قضایای هندسی مطرح شده در کتاب اعمال هندسه بوزجانی بلافاصله بعد از آن، در مجموعه آمده است، چه ابوالوفای بوزجانی در آن کتاب بیشتر با هندسه عملی سروکار دارد و بی آنکه نامی از «عقد» یا «گره» آورده باشد به حل مسائل ابتدایی و آغازین هندسه کاربردی که اساس هندسه گرها و مورد نیاز روزمره صنعتگران و هنرمندان است می‌پردازد، از مطالب کتاب اعمال هندسه است: (۱) ترسیمات گوناگون هندسی به وسیله مسطر یا سطراره (هر دو به معنی خط کش) و فقط با یک گشادگی پرگار که از ابتدا تا انتهای ترسیم، گشادگی آن ثابت نگاهداشته می‌شود، (۲) حل کامل و بدیع مسئله تقسیم یک مربع به عدد معلومی از مربعات، (۳) ساختن چند وجهیهای منتظم و چند وجهیهای نیم منتظم با روشهایی غیر از روشهای اقلیدس، (۴) عمل اشکال در دایره و عمل دایره بر اشکال یعنی ترسیم چند ضلعیهای منتظم در داخل دایره محیطی و دایره محاطی آنها، (۵) تقسیم محیط دایره بر پنج یا هفت یا n بخش مساوی و غیره.

ناگفته نماند که افزون بر ترجمه ابواسحاق کوبنانی از کتاب اعمال هندسه بوزجانی، ترجمه فارسی کاملاً متفاوت دیگری در دست است که یک نسخه از آن و شاید هم نسخه منحصر به فرد به شماره ۲۸۷۶ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. این ترجمه بی نظیر «در امتثال فرمان ملک منصور بهاء الدوله» ظاهراً بهاء الدوله ابونصر خسرو فیروز (فوت ۴۰۳، پادشاهی ۳۷۹ تا ۴۰۳ هـ.ق) پسر عضدالدوله دیلمی به دست مترجمی ناشناخته انجام گرفته است. در معرفی این کتاب در اول نسخه به قلم یکی از فضلالی معاصر [ظاهراً سعید نفیسی] چنین آمده است: «این ترجمه از دو جهت دارای کمال اهمیت است یکی آنکه از تألیفات بوزجانی که در سده چهارم می‌زیسته چیزی در دست نیست؛ مزیت دوم ترجمه این است که از سیاق انشاء و سبک عبارت و جمله‌بندی آن واضح می‌شود که در قرن چهارم یا پنجم هجری و نسخه حاضر در اواخر همین قرن نوشته شده، و یکی از جواهر و ذخایر آثار و معارف زبان فارسی است.

گره چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی. تألیف حسین زمرشیدی. تهران. مرکز نشر دانشگاهی. ۱۳۶۵. مصور. رنگی. کاغذ گلاسه. قطع رحلی. ۳۶۳ صفحه. ۵۶۰۰ ریال.

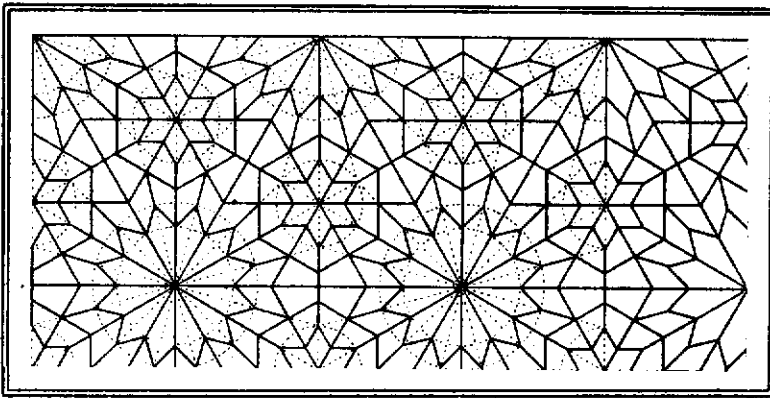
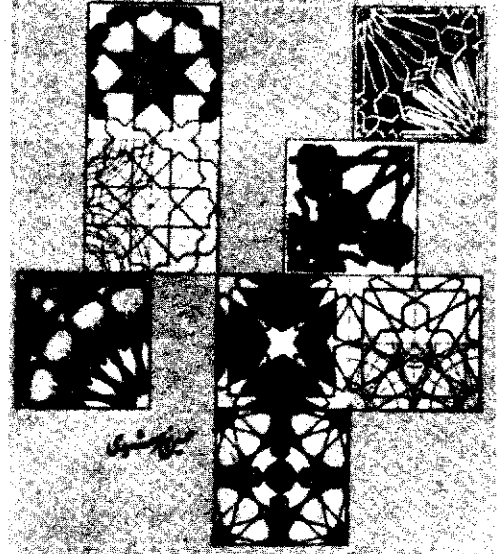
آنچه را که خواننده این کتاب می‌بیند تنها نتیجه یک عمر نیست، بلکه نتیجه بس عمرهاست

علامه دهخدا

به عنوان تمهید مقدمه در معرفی و نقد کتاب گره چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی به مطالب زیر پرداخته شده است: (۱) نگاهی گذرا و اجمالی به آثار ناشناخته دوزیاضیدان ایرانی در زمینه هندسه کاربردی و هندسه گرها؛ (۲) فهرست توصیفی کتابهای فارسی درباره گره‌سازی؛ (۳) معرفی و نقد کتاب گره چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی.

آثار ناشناخته دوزیاضیدان ایرانی

ابواسحاق ابن عبدالله کوبنانی از ریاضیدانان بزرگ ایرانی سده نهم هجری و هم عصر ریاضیدان و هندسی و مخترع آلات رصد و منجم بزرگ این سده، غیاث الدین جمشید کاشانی (فوت ۸۳۲ هـ.ق) است. نسخه‌ای از برگردان فارسی کتاب فیما یتحتاج الیه العمال و الصنائع من اعمال هندسه تألیف گراندقدر ابوالوفای بوزجانی (تولد رمضان ۲۲۸ در بوزجان، تربت جام کنونی، فوت ۳۸۷ هـ.ق. در بغداد) از مفاخر ایران و از بزرگترین منجمان و ریاضیدانان و مهندسان دوره اسلامی که ترجمه آن از عربی به وسیله همین ابواسحاق کوبنانی انجام گرفته در مجموعه‌ای به شماره P. 169 (بلوشه 722) در کتابخانه ملی پاریس محفوظ است. افزون بر این تألیف یکی دیگر از رسائل این مجموعه به شماره ۲۲، از صفحه ۱۸۰ تا ۱۹۶ رساله‌ای است به زبان فارسی با عنوان فی تداخل الاشکال المتشابهة و المتوافقة که موضوع آن «اخراج عقد» یا به زبان امروز طرز ترسیم گرها است.

یا «طرز رسم گرهما» دیدیم نظر گذرایی به زندگی ابواسحق ابن عبدالله کوبنایی می‌اندازیم:

کارنامه دانشی و زندگی نامه ابواسحق ابن عبدالله کوبنایی هندسی و ریاضیدان ایرانی سده نهم هجری در زیر گرد و غبار فراموشی قرون مدفون گردیده است. زادگاه او، کوه بنان، آبادی نه چندان بزرگ بر سر راه کاروانی کرمان به خراسان، از لحاظ حقوق دیوانی متنازع فیه بین یزد و کرمان است؛ از این رو در بعضی از آثارش خود را یزدی و در برخی دیگر خود را کرمانی معرفی می‌کند. ابواسحق در فاصله سالهای ۸۶۴ تا ۸۸۴ ه.ق. در دستگاه حکمرانان محلی مازندران در ساری بوده و در آثار خود از بهرام روزافزونی و سید عبدالکریم ثانی بخوبی یاد کرده است. کسانی که درباره او و تألیفاتش خواهان آگاهیهای بیشتری هستند نشانی ورد پای آثار متعدد او را در فهرستهای نسخه‌های خطی به شرح زیر جستجو کنند:

فهرست مجلس ۹: ۵۹۳-۵۹۵ و ۱۹: ۳۱۷-۳۱۹، ۵۶۹؛
فهرست سپهسالار ۵: ۲۰۵؛ فهرست کتابخانه مرکزی ۹: ۱۰۵۲ -
۱۰۵۵ (شماره نسخه ۲۴۱۷) و ۱۵: ۲۴۳؛ فهرست
میکروفیلیمهای کتابخانه مرکزی ۱: ۵۳۹ و ۵۴۹ و ۶۰۴؛ فهرست
آستان قدس ۱۰: ۷۳. توضیح اینکه فیلمهای کتابخانه مرکزی در
فهرست میکروفیلیمها به شماره ۱: ۵۳۹ و ۵۴۹ از روی نسخه
اعمال هندسه پاریس است.

فهرست توصیفی کتابهای فارسی در باره گره‌سازی

۱) زعنا حسینی، کرامت، گره‌سازی در هنر معماری ایران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، شامل ۲۴ طرح که به طریقه سنتی بر روی کاغذهای شطرنجی قدیمی ترسیم شده است، این طرحها در چند رنگ به قطع تقریبی ۸×۹ سانتیمتر بر روی کاغذ گلاسه چاپ و هر یک جداگانه بر روی کاردی به قطع ۲۲×۱۵ سانتیمتر الصاق شده است. طومار قدیمی این طرحها از آن حاج محمد علی فصحتی یکی از استادان زبردست معماری شیراز است.

خصوصیات این نسخه از لحاظ خط و عبارت و سبک انشا به ترتیب زیر است: حروف مختصه فارسی (پ، چ، ژ) همه جا با يك نقطه است، آنکه و آنچه همه جا «انک» و «انچ» است، که همه جا «کی» است، چنانچه همه جا «چنانچ» است، ماضی به جای حال به کار رفته، چند بجای مقدار و برابر و همچند بجای هم مقدار و متساوی و غیره و غیره.»

برای مقایسه يك مطلب واحد را از دو ترجمه اعمال هندسه به عنوان نمونه نقل می‌کنیم: «خواستیم که سه سوی يك اندازه پهلو بر خط آب بسازیم» (از ترجمه کوبنایی) همین مطلب از برگردان فارسی نسخه کتابخانه مرکزی: «چون خواهیم کی بر خط آب مثلی متساوی الاضلاع کنیم».

اما زبان و بیان فی تداخل الاشکال المتشابهه و المتوافقه از لون دیگری است به عنوان نمونه به صورت مسئله اول این رساله توجه فرمایید: «هرگاه دو معشر [ده ضلعی] متساوی الاضلاع و الزوایا و متساوی السطوح رسم کنند مخمسی که اضلاع او مثل اضلاع معشر باشد و قطر خارج او مثل قطر خارج معشر بود و نصف قطر داخل او مثل ضلع معشر باشد یعنی هر سه شکل در يك معشر توان نهاد و آن معشری باشد که اضلاع او مثل نصف قطر خارج معشر مفروض باشد و نصف قطر خارج او مثل نصف قطر خارج معشر مفروض باشد تا ضلع [این] دو به هم منظم باشد چنانکه مرسوم است.»

اکنون که نمونه‌ای از زبان و بیان پیشینیان را در «اخراج عقد»

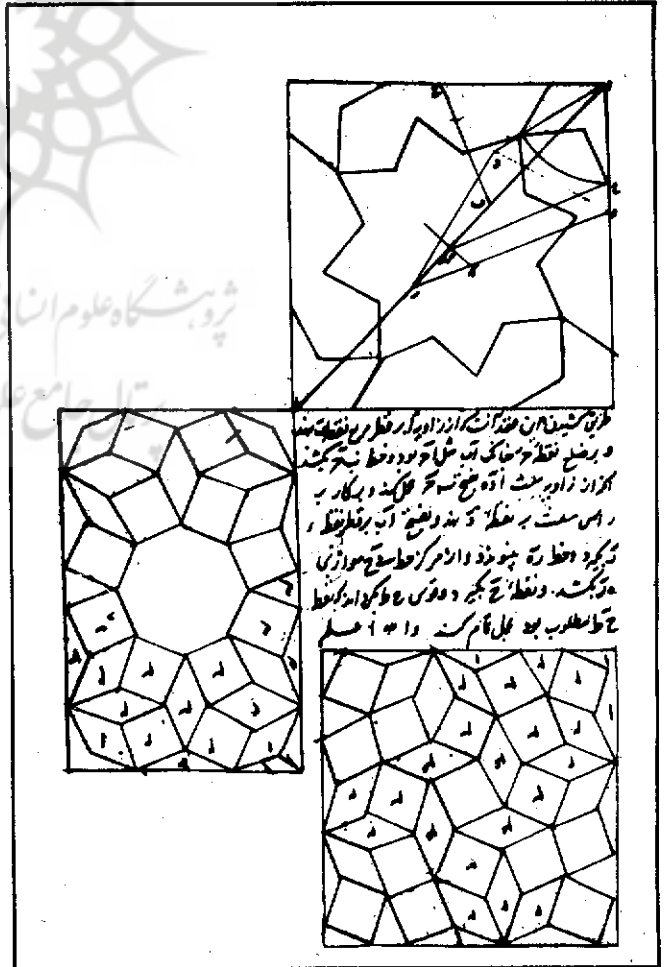
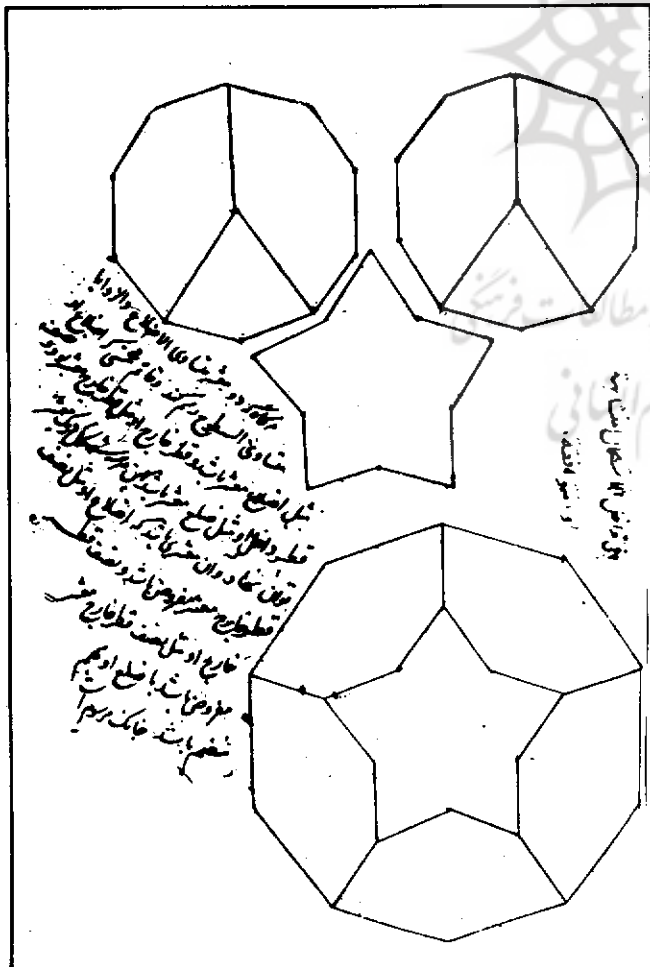
از آثار تاریخی اصفهان، گلپایگان، نائین، دامغان و ساوه. اولین تألیفی است که در آن اسامی نقش مایه (موتیف)های گره‌سازی از قبیل: بازوبند، پا باریک، طبل، سرمه‌دان چهار لنگه و غیره و غیره آمده است. کلیه اصطلاحات در این کتاب مربوط به اصفهان بوده و فقط با استادکارهای اصفهانی تماس گرفته شده است، اولین تألیف مهندسی منظم است که طرز رسم گره‌ها به طور روشن و واضح در آن آمده است.

(۴) گرزاده، معمارحسین، احیاء هنرهای از یاد رفته، ۲ جلد. تاریخ انتشار جلد اول محرم الحرام ۱۴۰۰ و جلد دوم ۱۴۰۱ هـ.ق. تهران. شامل اصطلاحات و طرح‌ها و نقش مایه‌های گره‌سازی، مقرنس کاری و طاقبندی و رسمی بندی و یزدی بندی در معماری سنتی ایران در حوزه تهران و قم، تألیفی صمیمی که در آن هنرهای از یاد رفته به طریق سنتی و به ترتیب قدیمی همراه با میدان‌داریها و رجزخوانیها و پندها و اندرزا آمده است و یکی از کارهای استادانه و ماندنی در این زمینه است.

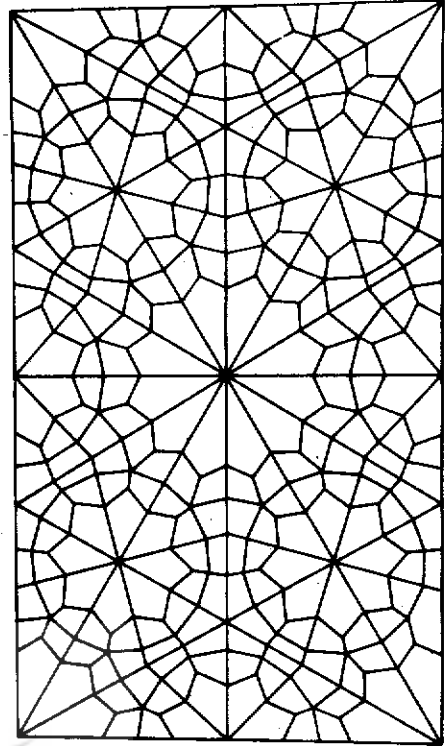
(۵) شعیب‌اف، معمار اصغر، گره و کاربرندی، انتشارات سازمان حفاظت آثار باستانی، آبان ماه ۱۳۶۱. تهران. بیشتر مطالب این

(۲) شفایی، جواد، هنر گره‌سازی در معماری و در دوره‌گری، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۶، تهران، حوزه تحقیق: استان مرکزی. شامل ۳۰۵ نقشه گره‌سازی و قواره بندی و آجر چینی. از ۳۰۵ نقشه فقط ۲۰ نقشه با عکس همراه است و در مقدمه کتاب آمده است: «در این کتاب از رمز کشیدن رسمها و نقشها و طرز پیاده کردن آنها مطلبی نیاورده‌ام، بدین جهت است که بیان این مطلب از جنبه فنی و اصطلاحات ویژه مهندسی در توان بیان و خامه من نیست و به توضیحات علمی نیاز دارد ولی در عین حال کوشیدم تا در حد امکان اصول اولیه و اسامی هر رسم و نقش را نشان دهم.» در این کتاب علاوه بر نقشهایی از گره‌سازی، نقشهایی از قواره بندی، آجر کاری، گل انداز و خورشیدی سازی آمده است، این کتاب اولین اثر در این رشته و از باارزشتین آثار هنری معاصر است که با صمیمیت تمام به وسیله یکی از استادکاران تألیف شده است.

(۳) فرشته نژاد، مهندس مرتضی، گره‌سازی و گره‌چینی در هنر معماری ایران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، اسفند ماه ۱۳۵۶. تهران. شامل ۱۰۰ نقشه گره‌سازی و عکسهای مربوطه

عکس دو صفحه از کتاب فی تداخل الاشکال المتشابهة والمتوافقة

گره هشت درازد

کاشیکاری و حجاری و آینه‌کاری و نقاشی و درودگری و خاتم‌کاری و منبت‌کاری و فلزکاری و میناکاری و قالیبافی و جلد کتاب‌سازی و قلمکاری و مانند آنها در آثار تاریخی و صنایع دستی حوزه وسیعی از کشورهای اسلامی مورد بررسی قرار گرفته و راز و رمز ترسیم گره‌ها و اصطلاحات آنها از صورت شفاهی و سینه به سینه به صورت مکشوف و مکتوب در آمده و در اختیار همگان قرار گرفته است.

مؤلف کتاب، معماری است کاردیده و کاشیکاری است ورزیده، او با صمیمیت تمام، دیده‌ها و شنیده‌ها و آموخته‌ها و تجربه‌های خود را درباره هنر گره‌سازی بی‌آنکه آنها را با مطالب کتابهای قبلی در این باره بیامیزد و بدون کمترین دخل و تصرفی ضبط و ثبت کرده است. حسن کتاب او در صمیمیت و سادگی آن است.

او از مقبره شیخ جام در شرق خراسان تا گنبد شاه نعمت‌الله ولی در ماهان و از مدرسه چهارباغ اصفهان تا مدرسه عالی سپهسالار (مطهری) در تهران و از کاخ گلستان تا مسجد کبود تبریز را در می‌نوردد و در هر بنایی که کمترین اثری از نقش گره می‌بیند آنرا ثبت و ضبط می‌کند.

مؤلف با پشتکار و شوق و حوصله تمام، شباهت بین گره‌سازی مسجد جامع ورامین را با سقف چوبی ایوان کاخ هشت بهشت اصفهان و همانندی گره‌بندی سقف تالار مرمر را با قاب‌بندی سقف عمارت چهل ستون اصفهان در می‌یابد و ریزه‌کاری آنها را با عکسهای رنگی که خود عکاس آنهاست در کتاب خود نشان می‌دهد. حوصله او در شکار نقوشها و گروه‌بندی آنها اعجاب‌آور است.

فهرست اجمالی کتاب به ترتیب زیر است:
فصل اول) هنر کاشی‌سازی، تهیه گل و پختن و رنگ آمیزی آن، کاشیکاری و معرق‌کاری، انواع کاشی؛ فصل دوم) کاربرد گره در هنرهای دستی (گروه اول: گره‌سازی در معماری، گروه دوم: گره‌سازی در چوب، گروه سوم: گره در دیگر هنرهای تزئینی)؛ فصل سوم) نحوه محاسبه و اجرای عملی و تئوری گره؛ فصل چهارم) ترسیم گره؛ فصل پنجم) گره‌های گروه اول (ایرانی)؛ فصل ششم) گره‌های گروه دوم (ایرانی)؛ فصل هفتم) گره‌های گروه سوم (غیر ایرانی)، همراه با واژه‌نامه و کتابنامه و فهرست اعلام و اصطلاحات.

در این کتاب ۱۴۰ شکل گره‌سازی ایرانی و غیر ایرانی با متجاوز از ۳۰۰ لوحه رنگی شاهد شکلها و یکصد شکل مربوط به مقدمات و نیز واژه‌نامه چاپ شده است. گفتنی است که ویرایش و صفحه‌آرایی این کتاب با دقت و توجه خاصی انجام پذیرفته است.

کتاب مربوط به طرز پوشش ساختمانها بوده و مختصری نیز در اول آن درباره گره‌ها آمده است.

۶) ماهرالنقش، محمود، طرح و اجرای نقش کاشیکاری ایران، دوره اسلامی، ۵ جلد. ۱۳۶۰-۱۳۶۳، انتشارات موزه رضاعباسی، تهران. شامل نقوشها و طرز ترسیم آنها و عکسهای مربوط به گره‌سازی. این تألیف از بهترین کتابهای مربوط به رسم گره‌هاست که کلیه ترسیمات با عکسهای رنگی مربوطه همراه است و نخستین بار به وسیله آقای مهدی حسینی در شماره سوم سال پنجم مجله نشر دانش و همچنین به وسیله نگارنده این مقاله در شماره سوم سال ششم مجله نشر دانش طی مقاله «آنان که خاک را کیمیا کنند» معرفی شده است.

۷) عصام السعید و عایشه پارمان، نقوشهای هندسی در هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، سروش، تهران، ۱۳۶۳. مطالعه‌ای است منظم و مرتب درباره گره‌ها به طریق فرنگی، در سرزمینهای خلافت اسلامی.

در باره کتاب گره‌چینی...

هشتمین حلقه زنجیره کتابهای گره‌سازی کتاب گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی تألیف حسین زمرشیدی است که امسال به کوشش مرکز نشر دانشگاهی انتشار یافته است. در این تألیف هنر گره‌سازی در شماری از شاخه‌های گوناگون هنرهای دستی و معماری از آجرکاری و گچ‌بری و کاشیکاری و